

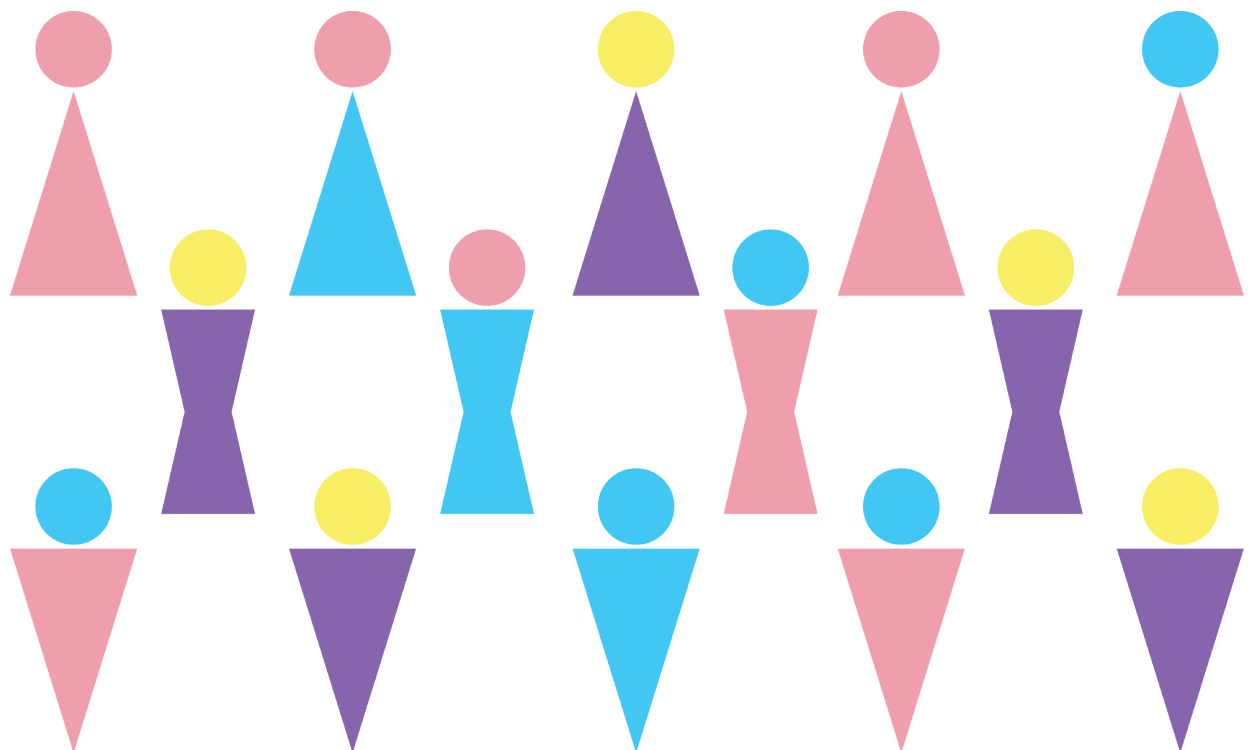
Vlada Republike Srbije

TIM
ZA SOCIJALNO UKLJUČIVANJE I
SMANJENJE SIROMAŠTVA

VODIČ KROZ TRANZICIJU ZA TRANS OSOBE U SRBIJI

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

Izdavač:

Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije

Autori:

Jovanka Todorović, Saša D. Lazić

Urednice:

Jovana Đinđić, Slavica Denić

Lektura:

Ana Podkrajac

Dizajn i priprema:

Dalibor Jovanović

Godina izdanja:

Septembar 2020. godine

PODRŠKA: Izradu ove publikacije omogućila je Vlada Švajcarske u okviru projekta „Podrška unapređenju socijalnog uključivanja u Republici Srbiji“.

NAPOMENA: Ova publikacija ne predstavlja zvaničan stav Vlade Republike Srbije, kao ni Vlade Švajcarske. Svi pojmovi upotrebljeni u izveštaju u muškom gramatičkom rodu obuhvataju muški i ženski rod lica na koja se odnose.

Sadržaj

Uvod	4
Terminologija	5
Šta je transrodnost?	7
Koliko je česta transrodnost?	9
Kada ljudi osete da su trans?	9
Trans osobe u Srbiji – najveći problemi i potrebe	10
Šta je tranzicija?	13
Društvena tranzicija	14
Pravna tranzicija – osnovne informacije	15
Medicinska tranzicija	15
Psihijatrijska faza	16
Endokrinološka faza	17
Hirurška faza	19
Transspecifični hirurški zahvati	21
Pravna tranzicija u Srbiji	23
Promena imena	23
Promena oznake pola	25
Kako se menja oznaka pola?	26
Izdavanje ličnih dokumenata nakon promene imena i/ili oznake pola ...	28
Kršenje ljudskih prava i mehanizmi zaštite	
(od diskriminacije i nasilja)	30
Šta možete uraditi ukoliko ste žrtva nasilja u porodici?	32
Šta možete uraditi ukoliko ste žrtva nasilja u obrazovnom sistemu? ..	34
Šta možete uraditi ukoliko ste diskriminirani?	35
Šta možete uraditi ukoliko ste diskriminirani na radnom mestu?	36
Šta možete uraditi ako su vam ugrožena prava kao pacijenta?	37
Šta možete uraditi ukoliko smatrate da su organi vlasti prema vama postupili nesavesno i samovoljno?	38
Važni kontakti	39
Kontakti centara za socijalni rad u Republici Srbiji	42

Uvod

Ovaj vodič je namenjen trans osobama u Srbiji, svakome ko istražuje i preispituje svoj rodni identitet i izražavanje ali i svima koji žele da se upoznaju s temom transrodnosti i tranzicije, budući da termini rod/rodni identitet/transrodnost, kao pojmovi koji naglašavaju individualnost, postaju sve prisutniji u javnom diskursu. U njemu će biti reči o transrodnosti, o društvenoj, pravnoj i medicinskoj tranziciji, najvećim problemima trans osoba u Srbiji danas, kao i o mehanizmima zaštite od diskriminacije i nasilja.

Koraci ka pravnoj i medicinskoj tranziciji u Srbiji još uvek nisu jednostavni i jasno definisani. Prema nalazima istraživanja o potrebama trans osoba u Srbiji, koje je sproveo Geten 2019, tek svaka treća trans osoba (30,1%) upoznata je sa svojim pravima i mehanizmima zaštite koje pružaju državne institucije i organizacije civilnog društva.

Cilj ove brošure jeste da promeni takvu statistiku i pruži odgovore na relevantna pitanja.

Želja nam je da osim pružanja korisnih i praktičnih saveta trans osobama u Srbiji ohrabrimo sve čitaoce i čitateljke da rod posmatraju kao konstantno fluidnu kategoriju, bez strogih granica i jasnih binarnih podela.

Terminologija

Na početku bi trebalo razjasniti osnovne termine i napraviti razliku među pojmovima koji se često pogrešno koriste kao sinonimi, poput pola i roda.

Pol se generalno odnosi na biološke karakteristike (unutrašnje i spoljašnje polne organe, polne hromosome i hormonski status, a od ulaska u pubertet i na sekundarne polne karakteristike) i pripisuje se bebama odmah nakon rođenja, pre svega na osnovu građe spoljašnjih polnih organa. Pol se obično posmatra kao binarna kategorija, pa se govori o muškom i ženskom polu, ali medicinska istraživanja ukazuju na postojanje većeg broja međupolnih, odnosno interseks stanja ili varijacija. **Interseks** je krovni termin za osobe rođene s varijacijama polnih karakteristika, hromozoma i/ili hormona koji se ne poklapaju s tipičnim definicijama muškog odnosno ženskog tela.

S druge strane, **rod** je društveni konstrukt pola i označava društveno određene uloge, ponašanja, aktivnosti i atribute koje dato društvo smatra prikladnim za žene i muškarce.¹

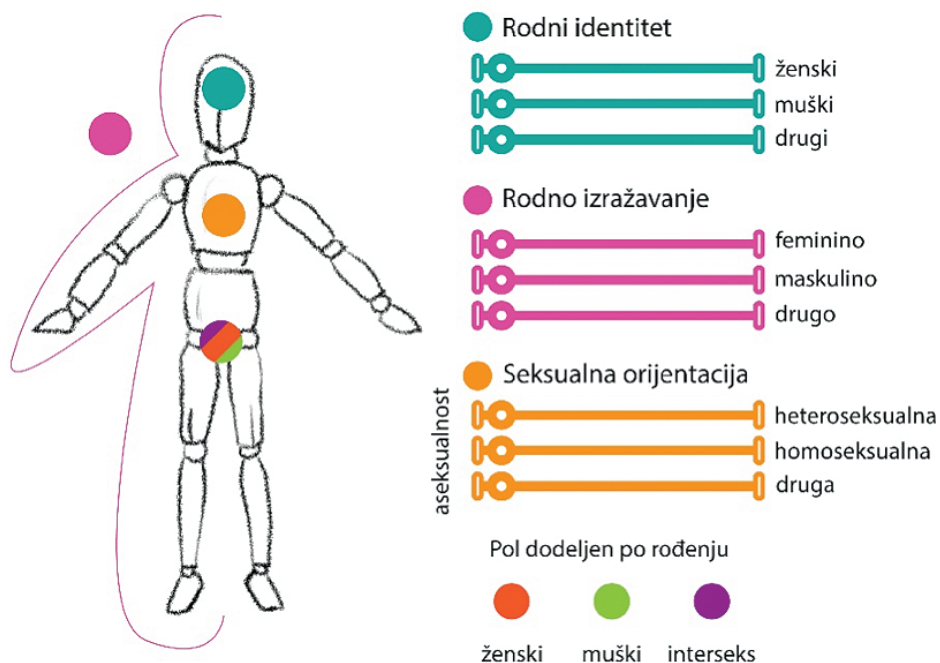
Rodni identitet označava lični i unutrašnji doživljaj roda, koji može ali i ne mora da bude u skladu s biološkim polom pripisanim po rođenju, lični doživljaj sopstvenog tela, kao i odevanje, način govora, gestikulaciju i slično, tj. **rodno izražavanje**, način na koji ljudi izražavaju rod. Rodni identitet ne podrazumeva samo binarni koncept postojanja muškog i ženskog – ova identifikacija može biti u skladu s društveno propisanim definicijama, ali to nije nužno. Samim tim, ni rodno izražavanje ne može se svesti na podelu na „muško“ i „žensko“.

Ljude čiji se rodni identitet razlikuje od pola pripisanog po rođenju nazivamo **trans osobe**.

Važno je razlikovati rodni identitet od seksualne orijentacije i naglasiti

¹ Dostupno na: <https://www.coe.int/fr/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168008482e>

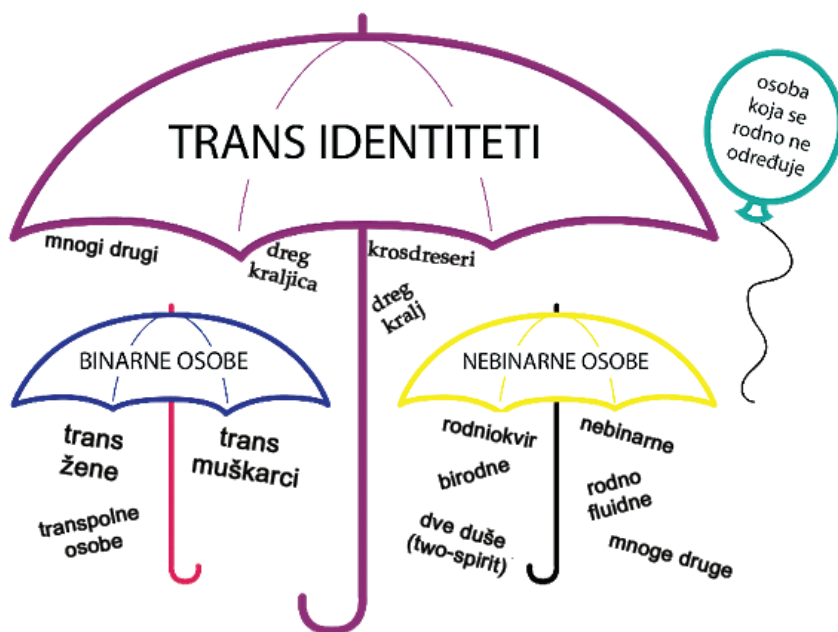
da trans osobe mogu biti bilo koje seksualne orijentacije. **Seksualna orijentacija** odnosi se na osećaj romantične, emotivne i seksualne privlačnosti prema drugim osobama. Najčešće se pominju četiri seksualne orijentacije – heteroseksualna (osećaj privlačnosti prema osobama suprotnog pola/roda), homoseksualna (privlačnost prema osobama istog pola/roda), biseksualna (privlačnost prema osobama istog i suprotnog pola/roda) i aseksualna (izostanak osećaja seksualne privlačnosti prema osobama bilo kog pola/roda). S obzirom na to da je seksualnost složen fenomen, postoji veliki broj seksualnih orijentacija s kojima se ljudi identifikuju, kao što su panseksualnost, demiseksualnost i tako dalje.

Šta je transrodnost?

Pojam trans koristi se kao krovni pojam kojim se označava širok spektar rodnih identiteta.

Rodni identitet trans osoba može biti muški (pri čemu je osobi po rođenju pripisan ženski pol), ženski (pri čemu je osobi po rođenju pripisan muški pol), ali osoba može imati doživljaj i da je negde između ili izvan ovih kategorija, da se njen rodni identitet tokom godina menja, kao i da nema rod. Neke trans osobe odluče se za hormonsku terapiju i/ili operacije kako bi njihovo telo odgovaralo rodnom identitetu. S druge strane, neke trans osobe odbacuju tradicionalno shvatanje roda samo kao „muškog“ ili „ženskog“.

Termin transrodne osobe, skr. trans osobe (engl. *transgender*), označava sve osobe čiji se rodni identitet razlikuje od pola određenog pri rođenju. Trans osobe mogu biti različitih rodnih identiteta, izražavanja i ponašanja,

koji se ne dovode u vezu s njihovim polom i tradicionalnim poimanjem rodni uloga u društvu. Neke transrodne osobe mogu imati potrebu za fizičkom modifikacijom svog tela, druge nemaju potrebu za tim, dok neke transrodne osobe prevazilaze podjelu na muški i ženski rod svojim nebinarno određenim identitetima.

Trans muškarci: osobe kojima je pri rođenju određen ženski pol, a koje imaju muški rodni identitet. Trans muškarci najčešće trajno žive kao muškarci i mogu, ali ne moraju, proći kroz proces prilagođavanja pola uz pomoć hormonske terapije i/ili hirurških intervencija.

Trans žene: osobe kojima je pri rođenju određen muški pol, a koje imaju ženski rodni identitet. Trans žene najčešće trajno žive kao žene i mogu, ali ne moraju, proći kroz proces prilagođavanja pola uz pomoć hormonske terapije i/ili hirurških intervencija.

Transpolne osobe: trans osobe s transpolnim rodnom identitetom; transpolne osobe najčešće žele da fizički modifikuju svoje telo (posredstvom hormonske terapije i/ili hirurških intervencija) kako bi ga uskladile s rodnom identitetom. Međutim, nisu sve osobe koje modifikuju svoje telo transpolne, već samo one koje se tako identifikuju (po principu samoodređenja).

Rodno nebinarne osobe: osobe s rodnom identitetima koji su izvan rodno binarne podele muško–žensko; rodno nebinarna osoba može imati doživljaj da je negde između ili izvan ovih kategorija, da se njen rodni identitet tokom godina menja, kao i da nema rod.

Koliko je česta transrodnost?

Zvanična statistika o broju trans osoba ne postoji ni u Srbiji ni u drugim zemljama, najpre zbog toga što mnoge trans osobe odluče da ne žele (ili iz nekih drugih razloga nisu u mogućnosti) da prolaze kroz celokupan proces tranzicije, čime ostaju van sistema i zvanične statistike koju vode državne institucije. Takođe, u sistemu zvanične statistike Srbije nisu prisutna pitanja koja se odnose na seksualnu orijentaciju i/ili rodni identitet, što otežava sticanje adekvatnih uvida u ovoj oblasti. Međutim, prema različitim procenama smatra se da se u svetu na 3.000 rođenih rodi jedna trans osoba.²

Postoje istorijski zapisi stari čak 4.000 godina koji svedoče o tome da rodna raznolikost nije nov fenomen. Na primer, u doba starog Egipta postojao je i treći rod „sekhet“, plemena američkih starosedeoca su u okviru svog društva posmatrala rod kao spektar, a u Indiji hiljadama godina postoji kasta „hidžra“, transrodna grupa femininog tipa koju čine interseks osobe ili osobe kojima je pri rođenju pripisan muški pol.

Kada ljudi osete da su trans?

Ne postoji pravilo kada trans osoba spozna svoju transrodnost. Najčešće se to dogodi u detinjstvu, ali osoba može osvestiti svoju transrodnost i u nekom zrelijem dobu. Činjenica da je osoba rano shvatila da je trans ne znači nužno da će i rano započeti život u skladu sa svojim rodnim identitetom. Razlozi za to mogu biti brojni, poput straha od odbacivanja od strane porodice i društva, do finansijskih, kulturoloških, medicinskih i slično.

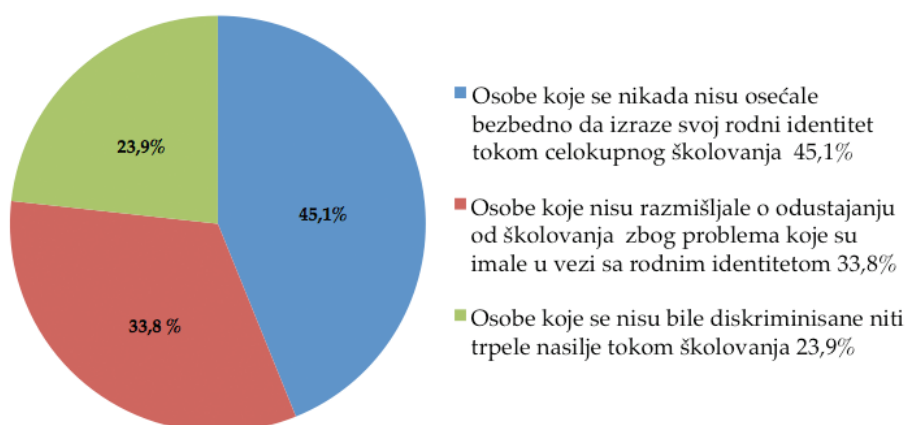
² Prema podacima Vilijams instituta, procenat transrodnih osoba u SAD je 0,6% u odnosu na opštu populaciju. Dostupno na: <https://williamsinstitute.law.ucla.edu/subpopulations/transgender-people/>

Trans osobe u Srbiji – najveći problemi i potrebe

Trans osobe su od detinjstva često izložene odbacivanju, diskriminaciji i različitim oblicima nasilja, što može ostaviti ozbiljne posledice na njihovo fizičko i mentalno zdravlje. Iako je prihvatanje trans osoba od strane porodice sve češće, to nije jedinstven doživljaj svih trans osoba. U mnogim slučajevima gde nisu prisutni nasilje i direktno odbacivanje (npr. u vidu izbacivanja iz kuće), izraženi su drugi oblici, poput odbijanja da se koriste ispravne lične zamenice i imena trans osobe, isključenja iz porodičnih događaja i patologizirajućeg govora.

Sudeći prema nalazima istraživanja o potrebama trans zajednice,³ koje je 2019. sproveo Geten, trans osobe se od ranog uzrasta suočavaju s izazovima i osećaju se nebezbedno zbog svog rodnog identiteta. Naime, čak 45% ispitanika navelo je da se nikada nisu osećali bezbedno da izraze svoj rodni identitet tokom celokupnog školovanja, 34% je razmišljalo da napusti školovanje zbog svog rodnog identiteta, dok je 13% ispitanika to i učinilo. Polovina ispitanika se ne oseća bezbedno u javnim prostorima a 16% se povremeno ne oseća bezbedno u svom domu.

Grafikon broj 1. Bezbednost tokom školovanja

Izvor: Istraživanje o potrebama trans zajednice, Geten, 2019.

³ Dostupno na: <https://transserbia.org/resursi/biblioteka/1704-istrazivanje-o-potrebama-trans-zajednice>

Pored bezbednosti, jedan od najvećih i najsloženijih problema s kojima se suočavaju trans osobe u Srbiji jeste nepostojanje brzih i jednostavnih procedura za dobijanje ličnih dokumenata koji odgovaraju njihovom rodnom identitetu (pravno priznanje roda), odnosno koji sadrže adekvatno lično ime i oznaku pola.

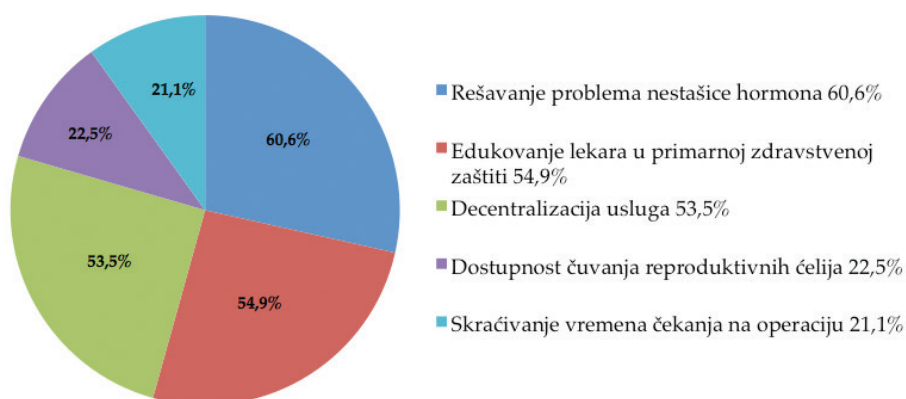
Zbog neodgovarajućih ličnih dokumenata, trans osobe nailaze na ozbiljne izazove pri ostvarivanju prava iz oblasti rada i zapošljavanja, obrazovanja, socijalne i zdravstvene zaštite, porodičnog života i drugih oblasti. Različite aktivnosti, poput socijalizacije i putovanja, značajno su otežane ili u potpunosti onemogućene sve do završetka dugotrajnog, komplikovanog procesa promene ličnih dokumenata. Promena ličnih dokumenata uslovljena je medicinskim intervencijama kojima ne mogu ili ne žele da se podvrgnu sve trans osobe, usled čega gube mogućnost da dobiju odgovarajuća lična dokumenta, što dodatno otežava njihov svakodnevni život.

Prema podacima Getenovog istraživanja, četiri od deset ispitanika (39%) izjavila su da su imala poteškoće u svakodnevnom životu zbog dokumenata koji ne odgovaraju njihovom rodnom identitetu, a jedna četvrtina (25%) da je zbog toga pretrpela neku vrstu diskriminacije i/ili nasilja. U pitanju su neprijatnosti koje su ispitanici kategorisali kao male (npr. da službenici ne veruju da je u pitanju osoba sa slike), ali je dodatni problem to što neodgovarajuća dokumenta, upravo zbog očekivanih negativnih reakcija, vode izbegavanju situacija u kojima se zahteva njihovo pokazivanje. Tako je više ispitanika navelo svoje iskustvo izbegavanja odlaska kod lekara.

Usled neposедovanja odgovarajućih ličnih dokumenata, trans osobe nailaze na barijere na tržištu rada, što znatno utiče na njihov ekonomski položaj i samostalnost. O teškoćama trans zajednice na tržištu rada jasno govori i visok stepen nezaposlenosti, kao i rad na privremenim i povremenim poslovima čak i kod fakultetski obrazovanih trans osoba. Polovina ispitanika u pomenutom istraživanju je nezaposlena (36 osoba), dok je 31% zaposlen na određeno ili neodređeno vreme, a 11,3% ima svoj

biznis. Od onih ispitanika koji su zaposleni, trećina (34%) je doživela neki oblik nasilja ili diskriminacije prilikom zapošljavanja koji imaju veze s rodnim identitetom. Kada je reč o oblasti zdravstva, trans zajednica kao prioritet prepoznaje rešavanje problema nestašice hormona,⁴ edukovanje lekara u primarnoj zdravstvenoj zaštiti i decentralizaciju usluga.⁵

Grafikon broj 2. Prioriteti u pogledu unapređenja zdravstvene zaštite

Izvor: Istraživanje o potrebama trans zajednice, Geten, 2019.

⁴ Neki hormoni koje koriste trans žene i trans feminine osobe nisu na ALIMS listi odobrenih lekova i zvanično su nedostupni u apotekama u Srbiji, te ih korisnice često nabavljaju u inostranstvu.

⁵ Decentralizacija transspecifičnih medicinskih usluga podrazumeva njihovo pružanje u medicinskim ustanovama širom države, a ne samo u Beogradu.

Šta je tranzicija?

Tranzicija je proces usklađivanja rodnog izražavanja i/ili tela trans osobe s njenim rodnim identitetom. Tranzicija može biti društvena, pravna ili medicinska.

Kao što je već rečeno, neke trans osobe ne žele da menjaju svoje telo ni korišćenjem hormona niti operativnim zahvatima, već izražavaju različite aspekte svog rodnog identiteta koji je drugačiji od pola pripisanog po rođenju. Njima je potrebna samo društvena i/ili pravna tranzicija. S druge strane, neke trans osobe odlučuju se da prilagode telo rodnom identitetu uz pomoć hormonskih i/ili hirurških tretmana. Hormonsko-hirurško usklađivanje tela s rodnim identitetom naziva se medicinska tranzicija.

*Važno je naznačiti da je tranzicija lični proces
i da je drugačija za svaku osobu.
Nijedan deo tranzicije nije obavezan,
već svaka osoba, prema sopstvenim potrebama,
odlučuje koje korake želi da preduzme i kojim redosledom.*

Društvena tranzicija

Svaka tranzicija je jedinstvena, ali sve tranzicije počinju od iste tačke: spoznavanje i prihvatanje sopstvenog rodnog identiteta (autovanje sebi).

Nakon prihvatanja svog rodnog identiteta trans osoba može odlučiti da ovaj deo sebe otkrije i drugim ljudima (autovanje drugima) kao što su porodica, prijatelji, kolege, poznanici. Zbog nepovoljnog položaja trans osoba u našoj zemlji, ali i širom sveta, autovanje drugim ljudima može da deluje veoma teško zbog straha od negativnih reakcija okoline, odbacivanja, pa čak i nasilja.

Ipak, podrška bliskih osoba je veoma važna za mentalno zdravlje trans osobe, te mnogi osećaju potrebu da se autuju svojim bližnjima. Kroz autovanje drugima trans osoba deli veoma poverljivu informaciju o sebi, te je neprihvatljivo da se ta informacija dalje širi bez pristanka same trans osobe.

Pored autovanja drugim ljudima trans osobe često odlučuju da svoje rodno izražavanje usklade s rodnim identitetom, tj. da promene način govora, oblačenja i slično. U ovoj fazi trans osobe često izaberu neko drugo ime i počnu da koriste zamenice koje odgovaraju njihovom rodnom identitetu.

Grupe za podršku

Mnoge trans osobe osećaju da su same na svetu jer ne poznaju nijednu drugu trans osobu. Čuti životno iskustvo druge trans osobe i podeliti svoje brige i probleme s nekim ko ih razume jeste vredno iskustvo i tome služe grupe za (samo)podršku koje organizacija Geten održava dva puta mesečno.

Kako da reagujete ako vam se trans osoba autuje?

Ukoliko vam se osoba autuje, pokušajte da joj pružite podršku, stavite joj do znanja da vam je podjednako važna i draga. Potrudite se da kada pričate o osobi koja vam se autovala, kao i s njom, koristite njene izabrane zamenice i ime. Ukoliko niste sigurni koje ime i zamenice da koristite, slobodno pitajte osobu:

„Koje ime i zamenice koristiš?“

Pravna tranzicija – osnovne informacije

Veliki broj trans osoba želi da njihov rodni identitet bude priznat od strane društva, ne samo u svakodnevnom životu već i pravno. Pravno priznanje roda jeste formalni proces koji podrazumeva promenu podataka u ličnim dokumentima trans osobe kako bi odgovarali njenom rodnom identitetu. Taj proces obuhvata promenu imena, oznake pola i dobijanje novih dokumenata.

Pravno priznanje roda je važno zato što bez toga podaci i fotografija u dokumentima trans osoba ne odgovaraju njihovom izgledu, što osobu prisiljava da se autuje, izlaže je mogućem nasilju, diskriminaciji, kao i nizu drugih problema (npr. prilikom prelaska državnih granica, otvaranja bankovnog računa, zakupa stana, identifikacije koju zahtevaju službena lica i tako dalje).

Pravno priznanje roda se u mnogim zemljama sveta zasniva na principu samoodređenja, što predstavlja mogućnost osobe koja želi da promeni oznaku pola u dokumentima da to učini uz pomoć jednostavnog postupka, tako što će sama odrediti svoj rodni identitet pred nadležnim organom, bez obaveze prethodnog ispunjenja uslova kao što su sterilizacija, medicinske intervencije, psihološke procene i slično. Nažalost, u Srbiji se ne primenjuje princip samoodređenja, već je pravno priznanje rodnog identiteta (promena oznake pola) uslovljeno medicinskim tretmanima ili hirurškim intervencijama.

Iz tog razloga, u ovoj brošuri će najpre biti predstavljeni koraci u okviru medicinske tranzicije, a potom šta podrazumeva pravna tranzicija.

Medicinska tranzicija

Medicinska tranzicija, odnosno prilagođavanje biološkog pola rodnom identitetu, odvija se kroz tri faze: **psihijatrijsku, endokrinološku i hiruršku.**

Psihijatrijska faza

Prvi korak kojim započinje proces prilagođavanja pola rodnom identitetu jeste odlazak kod izabranog **lekara opšte prakse u Domu zdravlja** (uz overenu zdravstvenu knjižicu), gde je potrebno izjasniti se kao transrodna osoba. Može se desiti da lekar nije imao iskustva s trans osobama, te bi trebalo pomenuti da se u Međunarodnoj klasifikaciji bolesti transrodnost vodi pod šifrom F64⁶ i da je potreban uput za psihijatra specijalistu.⁷

Lekar opšte prakse **daje uput za psihijatra u Beogradu**. Za osobe koje žive van Beograda, potreban je uput lekarske komisije pri Domu zdravlja, overen od strane nadležnog lokalnog fonda zdravstvenog osiguranja. Osiguranim licima lokalni fond za zdravstveno osiguranje obezbeđuje i naknadu troškova za prevoz u vezi s korišćenjem zdravstvene zaštite, a naknada ovih troškova pripada i pratiocu osiguranog lica u slučaju upućivanja u zdravstvenu ustanovu koja se nalazi van područja filijale kod koje je lice osigurano, pod uslovom da je ta zdravstvena ustanova udaljena najmanje 50 kilometara od mesta njegovog stanovanja.

Psihijatri su stručnjaci za mentalno zdravlje i pružaju psihološku, psihoterapijsku i medikamentoznu podršku trans osobama i njihovim porodicama. Njihov zadatak jeste da utvrde razloge zbog kojih osoba traži medicinsku pomoć, pomognu osobi da istraži svoj rodni identitet i izražavanje a mogu pružiti savete kako da se olakša proces autovanja. Oni su tu da izvrše procenu i upućivanje na medicinske intervencije u procesu prilagođavanja pola, kao i da pruže psihološku podršku članovima porodice trans osobe (partnerima, deci, široj porodici).

⁶ Nova Međunarodna klasifikacija bolesti Svetske zdravstvene organizacije usvojena je 2019. godine; u njoj su transrodna stanja premeštena iz poglavlja o mentalnim poremećajima u poglavlje o reproduktivnom zdravlju i dobila su novu šifru; primena ove klasifikacije počće 2022. godine.

⁷ Dve institucije u Beogradu raspolažu psihijatrijama koji rade sa trans osobama – Kabinet za transrodna stanja u Kliničkom centru Srbije i Bolnica za psihijatriju u KBC “Dr Dragiša Mišović”.

Evaluacija (postavljanje dijagnoze) kod psihijatra traje minimum godinu dana (vreme potrebno za postavljanje dijagnoze je individualno i zavisi od osobe) i uključuje redovne razgovore kako bi se utvrdilo postojanje nesklada koji se javlja kao rezultat sukoba između rodnog identiteta i pola pripisanog po rođenju (rodna disforija ili rodna inkongruentnost). Nakon perioda od minimum godinu dana, psihijatar upućuje osobu koja želi da započne hormonsku terapiju endokrinologu. Neke osobe psihijatru posećuju i duže od godinu dana, u zavisnosti od ličnih potreba.

Ukoliko osoba želi usklađivanje pola hirurškim putem, potrebno je da nastavi da posećuje psihijatra još minimum godinu dana od početka hormonske terapije.

Kabinet za transrodna stanja osim dijagnostike, na početku procesa, pruža i kontinuirani psihijatrijski tretman, individualna i grupna porodična savetovanja i psihoterapiju, kao i dugoročnu stručnu pomoć i podršku osobama koje su prošle tranziciju, radi što uspešnije adaptacije i funkcionisanja na širem socijalnom planu.

Endokrinološka faza

Psihijatar će nakon minimum godinu dana evaluacije zainteresovanoj trans osobi dati uput za **endokrinologa**.

Endokrinolozi proveravaju zdravstveno stanje tela, spremnost za uključivanje hormonske terapije i određuju i prate hormonsku terapiju. Endokrinolog propisuje odgovarajuću hormonsku terapiju kako bi se promenile postojeće polne karakteristike. Terapija mora da bude prilagođena svakoj osobi u zavisnosti od ciljeva koje osoba ima, srazmernog odnosa rizika i koristi od upotrebe hormona, kao i mogućeg prisustva drugih medicinskih stanja. Hormonska terapija može pružiti značajan osećaj ugodnosti trans osobama.

Za mnoge trans osobe hormonska terapija ima važne psihološke koristi, jer se telo u većoj meri prilagođava rodnom identitetu. Stepen i brzina promene zavise od faktora koji su različiti za svaku osobu, uključujući godine, broj hormonskih prijemnika u telu i osetljivost tela na hormone. Kada su u pitanju telesne promene, hormoni deluju kao „drugi pubertet“. Trans osobe hormone uzimaju doživotno a troškovi nisu pokriveni zdravstvenim osiguranjem.

Maskulinizirajuća hormonska terapija

Većina efekata hormonske terapije testosteronom (maskulinizirajuće hormonske terapije) dešava se u prve dve godine uzimanja hormona. Za to vreme je važno da trans osoba redovno prati svoje fizičko zdravlje i hormonski status, zbog čega će doktor koji je prepisao testosteron tražiti da se pregledi održavaju mesec dana nakon početka uzimanja hormona ili promene doze, zatim 3–4 puta sledeće godine, a potom svakih šest meseci.

Telesne promene koje nastupaju usled terapije testosteronom obuhvataju produbljenje glasa, povećanje mišićne mase, prestanak menstruacije, maljavost na licu i telu. Hormonski tretman testosteronom može neznatno da promeni oblik grudi povećavajući mišićnu masu i smanjujući masno tkivo. Dodatno, grudi se mogu smanjiti ili rekonstruisati operacijom.

Endokrinolog prati sve promene koje nastaju usled korišćenja propisanih hormona, nivo hormona, kao i mentalno zdravlje osobe.

Feminizirajuća hormonska terapija

Feminizirajuća hormonska terapija pokreće promene u telu u roku od nekoliko nedelja / meseci od početka terapije.

Nakon mesec dana do tri meseca, libido počinje da opada, a samim tim i broj spontanijih erekcija. U tom periodu usporava se i opadanje kose, a koža postaje mekša i manje masna. Grudi se postepeno razvijaju, a dolazi i do smanjenja mišićne mase i preraspodele telesne masti. Nakon šest do 12 meseci maljavost na licu i telu počinje da se smanjuje.

Važno je da trans osoba redovno prati svoje fizičko zdravlje i hormonski status, te tokom prve godine feminizirajuće hormonske terapije lekarski pregledi treba da se obavljaju barem jednom u tri meseca, kao i u situacijama kada dolazi do promena u doziranju. Lekar je dužan da zabeleži sve fizičke promene, prati nivo hormona, kao i mentalno zdravlje trans osobe.

Dostupnost hormona

Dok se testosteron proizvodi na domaćem tržištu i po pravilu je dostupan u većini apoteka, hormoni koje koriste trans žene i trans feminine osobe nažalost nisu na odobrenoj listi lekova Agencije za lekove i medicinska sredstva Srbije. Ovo dodatno ugrožava već ranjivi položaj trans žena u Srbiji, jer ih stavlja u situaciju da neophodne hormone nabavljaju iz inostranstva, što je veoma skupo i znatno utiče na njihovu ekonomsku, ali i zdravstvenu bezbednost. Nagli prestanak korišćenja hormona može dovesti do različitih promena koje mogu ozbiljno uticati na fizičko i mentalno zdravlje trans osoba.

Hirurška faza

Ukoliko osoba želi i hirurškim putem da prilagodi pol rodnom identitetu, preporučljivo je održati predoperativne hirurške konsultacije s hirurzima na koje upućuju psihijatar ili endokrinolog, tokom kojih će se detaljno razmotriti procedura, predoperativni i postoperativni tok. Na besplatnim konsultacijama će hirurg izneti kriterijume za operativne zahvate i ustanoviti da li su oni ispunjeni.

Pre operacije važno je uraditi **analize krvi** koje bude zatražio nadležni lekar. Uglavnom su u pitanju sve biohemijske analize, hormoni hipofize, nadbubrežne žlezde i polnih žlezda, kao i ultrazvuk male karlice, dojki i abdomena, a moguće je da će biti potrebno uraditi i kariotip – sliku hromozoma koja se dobija analizom određenih tkiva. Po potrebi se traže dodatne analize u zavisnosti od toga kakva je porodična istorija akutnih i hroničnih bolesti kao što su kardiovaskularne, hepatitis, osteoporoza

i autoimune bolesti (multipla skleroza, reumatoidni artritis, dijabetes, promene rada štitne žlezde).

Po obavljenim analizama, **podnosi se zahtev za „promenu pola iz medicinskih razloga“** Republičkom fondu za zdravstveno osiguranje i uz zahtev se prilaže obavezna dokumentacija koja je propisana standardima, kriterijumima i procedurama koje je donela Republička stručna komisija za transrodna stanja 2013.godine.⁸

Da biste podneli zahtev za „promenu pola iz medicinskih razloga“, neophodno je da ste navršili 18 godina i da pripremite sledeću dokumentaciju:

1. Dva pisma preporuke od strane psihijatar (članova Republičke stručne komisije za transrodna stanja), ne starija od godinu dana.
2. Pismenu potvrdu od strane endokrinologa o sprovođenju, rezultatima i kontrolama preporučene hormonske terapije, ne stariju od godinu dana.
3. Ukoliko potvrda endokrinologa to ne sadrži, potrebne su laboratorijske pretrage (krvna slika, glikemija, holesterol, HDL, LDL, trigliceridi, SGOT, SGPT, gama GT, bilirubin, fibrinogen, CRP, K, Na, Ca, P), karotip kao i hormonske analize (folikulostimulišući hormon, luteinizujući hormon, prolaktin, estradiol, progesteron, testosteron, androstendion, 17 OH progesteron dehidroepiandrosteron sulfat, FT4 i TSH).
4. HbsAg, HCV, HIV serološka ispitivanja.
5. Za trans muškarce i trans maskuline osobe: kompletan pregled ginekologa, po potrebi i mamografija, ne stariji od šest meseci.
6. Za trans žene i trans feminine osobe: kompletan pregled urologa, ne stariji od šest meseci.
7. Za osobe koje su već imale hiruršku intervenciju na genitalijama: uvid u prethodno operativno lečenje kroz kompletnu medicinsku dokumentaciju i dodatne napred navedene pretrage, koje nedostaju ili čiji su rezultati stariji od šest meseci.
8. Fotokopija obe strane zdravstvene knjižice.
9. Zahtev s ličnim podacima, adresom, kontakt telefonom, imejlom i drugim osnovnim podacima.

⁸ Zdravstvena usluga „promena pola iz medicinskih razloga“ utvrđena je kao pravo koje se obezbeđuje iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja članom 45. tačka 4. alineja 4. Zakona o izmenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju („Službeni glasnik RS“, broj 57/11).

Pravilnikom o sadržaju i obimu prava na zdravstvenu zaštitu iz obaveznog zdravstvenog osiguranja i o participaciji za 2013. (član 17. stav 1. tačka 24) **za proceduru promene pola iz medicinskih razloga propisana je participacija od 35% od utvrđene cene usluge.**

Republička stručna komisija za transrodna stanja odlučuje o zahtevima za „promenu pola iz medicinskih razloga“ i daje stručno mišljenje o ispunjenosti uslova za operaciju (na osnovu medicinske dokumentacije). Nakon toga, Republička stručna komisija za transrodna stanja **zakazuje operaciju** u jednom od specijalizovanih centara za ovu vrstu operacija koji postoje u Srbiji.⁹ Operacija traje oko šest sati a u uobičajenim okolnostima oporavak od operacije traje oko tri sedmice, dok je redovna hormonska terapija i kontrola obavezna i doživotna. Godišnje se operiše od 10 do 12 državljana/-ki Republike Srbije.

Transspecifični hirurški zahvati

Ne postoji univerzalna operacija prilagođavanja pola, već niz različitih hirurških zahvata o kojima trans osobe slobodno odlučuju u skladu sa svojim potrebama i mogućnostima.

Opcije za trans muškarce i trans maskuline osobe:

Kod transrodnih muškaraca ili transmaskulinih osoba (FTM) hirurški postupci tranzicije uključuju gornju operaciju (bilateralna mastektomija s rekonstrukcijom grudi), histerektomiju i/ili oforektomiju, metoidoplastiku, skrotoplastiku, ureteroplastiku, vaginektomiju i faloplastiku.

⁹ Klinički centar Srbije, KBC “Dr Dragiša Mišović”, Univerzitetska dečja klinika, GAK Narodni Front ili KBC Zvezdara.

Gornja operacija (<i>bilateralna mastektomija s rekonstrukcijom grudi</i>) jeste najtraženija operacija za transmaskuline pojedince. U pitanju je uklanjanje dojki i plastična rekonstrukcija grudi kako bi dobile maskulini izgled.	Histerekтомija je takođe prilično uobičajena za ljude koji imaju disforiju zbog prisustva reproduktivnih organa i/ili pate od bolnih ginekoloških problema koji pogoršavaju disforiju. Histerekтомija podrazumeva sterilizaciju tj. uklanjanje reproduktivnih organa.	
Metoidioplastika (<i>mikropenis</i>) jeste izvlačenje klitorisa povećanog testosteronom tako da visi potpuno napred. Ovaj postupak može uključivati i uretropolastiku (produženje uretera), da bi se moglo postići mokrenje kroz novoformirani penis i/ili bilo koju kombinaciju vaginektomije i skrotoplastike. Ovaj postupak je manje invazivan i znatno jeftiniji od postupka faloplastike i fokusira se na očuvanje erotske senzacije.		
Vaginektomija je uklanjanje vaginalnog tkiva i potrebna je da bi se zatvorio vaginalni otvor.	Uretropolastika je pravljenje mokraćnog kanala kroz neofalus, kako bi se olakšalo mokrenje stojeći. To se obično, ali ne uvek, radi u kombinaciji s metoidioplastikom ili faloplastikom.	Skrotoplastika je konstrukcija skrotuma (testisa), obično se koristi tkivo <i>labie major</i> i silikonski implantati testisa. Ovaj postupak s obično izvodi zajedno s postupkom metoidioplastike ili faloplastike.
Faloplastika je konstrukcija penisa koji je bliži veličini uspravnog penisa kod muškarca. Koristi se transplant komada kože sa drugog dela pacijentovog tela (obično podlaktice ili leđa). Veličina i izgled imaju prednost u odnosu na mogućnost erekcije, a u nekim slučajevima čak i nad očuvanjem erotske senzacije. Uretropolastika se obično radi istovremeno, tako da se postiže mogućnost mokrenja stojeći.		

Opcije za trans žene i trans feminine osobe:

Kod transrodnih žena ili transfemininih osoba (MTF) hirurški postupci tranzicije uključuju povećanje grudi, orhiektomiju, skrotektomiju, vulvoplastiku, vaginoplastiku, operaciju feminizacije lica i uklanjanje dlaka.

Orhiektomija je hirurško uklanjanje testisa. Uklanjanjem testisa uklanja se i glavni izvor testosterona, dakle, orhiektomija omogućava prekid upotrebe blokatora androgena.	Vulvoplastika je izgradnja vagine i vulve bez dubine od skrotalnog i penisnog tkiva. Skrotalno tkivo se koristi za pravljenje <i>labie majora</i>, a glava penisa se koristi za pravljenje klitorisa.
Vaginoplastika je konstrukcija vagine. Skrotalno tkivo se koristi za pravljenje <i>labie majora</i>, glava penisa se koristi za pravljenje klitorisa, a tkivo penisa i koža skrotuma koriste se za formiranje unutrašnjih zidova vagine.	Povećanje grudi je hirurško postavljanje silikonskih implantata za povećanje grudi. Implanti dojke mogu se umetnuti kroz rez ispod dojke, pod pazuh ili oko bradavice.
Feminizacija lica je proces u kom se oblikuju kosti lica kako bi se dobila ženstvenija struktura.	Lasersko uklanjanje dlačica je korištenje igle s električnom strujom koja prolazi kroz nju, ili lasera, za uklanjanje folikula dlake, tako da dlaka više ne raste iz tog folikula.

Pravna tranzicija u Srbiji

Kao što je prethodno pomenuto, pravna tranzicija podrazumeva promenu podataka – imena i oznake pola – u ličnim dokumentima trans osobe kako bi odgovarali njenom rodnom identitetu.

Promena imena

Ime je moguće promeniti potpuno nezavisno od medicinske tranzicije. Porodični zakon Republike Srbije¹⁰ predviđa da pravo na promenu ličnog imena ima svako lice koje je navršilo 15 godina života i koje je sposobno za rasuđivanje. Ukoliko je u pitanju maloletno lice mlađe od 15 godina, postupak mogu pokrenuti roditelji.

¹⁰ Porodični zakon, “Službeni Glasnik RS”, br. 18/05, 72/11 - dr. zakon i 6/15

Ova procedura, međutim, ima i ograničenja. Porodični zakon pominje u članu 347. da pravo na promenu ličnog imena nema: 1) lice protiv koga se vodi krivični postupak za delo za koje se goni po službenoj dužnosti; 2) lice koje je osuđeno za krivično delo za koje se goni po službenoj dužnosti dok kazna nije izvršena odnosno dok traju pravne posledice osude; 3) lice koje promenom ličnog imena namerava da izbegne neku svoju obavezu; 4) lice koje namerava da promeni ime u pogrdno ime, ime kojim se vređa moral ili ime koje je u suprotnosti s običajima i shvatanjima sredine.

Glavni efekat gore pomenutih ograničenja jeste to da dokumentacija potrebna za ovaj proces mora da sadrži dokaze da osoba nije kategorisana kao lice koje nema pravo da promeni ime, tj. da ima uverenje nadležnog tužilaštva/suda da nije krivično gonjena odnosno osuđivana ili ukoliko jeste osuđivana, da su pravne posledice osude istekle. Uz dokumentaciju se takođe prilaže uverenje o izmirenom porezu nadležne Poreske uprave. Sve ove dokumente matičar koji vodi slučaj može pribaviti po službenoj dužnosti, te osoba koja menja ime ne mora da ide u svaku instituciju pojedinačno.

Za primanje zahteva o promeni imena nadležan je matičar u opštini prebivališta odnosno boravišta osobe koja želi da promeni ime. S obzirom na to da dokumenti potrebni za ovu proceduru mogu malo varirati od opštine do opštine, najbolje je da zainteresovana osoba uzme listu neophodnih dokumenata od matičara u opštini gde ima prijavljeno prebivalište odnosno boravište. Iznos administrativne takse zavisi od opštine.

Novo ime koje zainteresovana osoba izabere ne sme da bude pogrdno, njime ne sme da se vređa moral i ne sme da bude u suprotnosti s običajima i shvatanjima sredine (član 347. Porodičnog zakona). Kada su u pitanju trans osobe, formulacija ovog ograničenja često dovodi do diskriminacije u procesu promene imena. Naime, ukoliko trans osoba želi da promeni ime, a ne želi/ne može da promeni oznaku pola, može se desiti da matičar odbije izabrano ime koje je, po shvatanjima sredine,

suprotnog pola od onog koji trans osoba ima zapisan u dokumentima, što predstavlja slučaj diskriminacije koji bi trebalo prijaviti Povereniku za zaštitu ravnopravnosti.

Promena oznake pola

Iako je praksa u mnogim državama napredovala u smislu potpunog odvajanja pravne i medicinske tranzicije, u Srbiji još uvek pravo na promenu oznake pola imaju samo trans osobe koje se podvrgnu određenim medicinskim procedurama.

Naime, promena pola je u naše zakonodavstvo uvedena kroz Zakon o izmenama i dopunama Zakona o matičnim knjigama („Službeni glasnik RS“, broj 47/18), koji predviđa mogućnost upisa promene pola u matične knjige na osnovu rešenja matičara, koje se donosi na osnovu propisane potvrde nadležne zdravstvene ustanove. Od 1. januara 2019. stupio je na snagu Pravilnik o načinu izdavanja i obrascu potvrde nadležne zdravstvene ustanove o promeni pola (u daljem tekstu: Pravilnik) u kojem se navodi da trans osoba, kako bi promenila oznaku pola u ličnim dokumentima, mora imati medicinsku dokumentaciju koja podrazumeva:

- 1) nalaz psihijatra nakon praćenja od godinu dana, kao i nalaz endokrinologa nakon sprovedene hormonske terapije u trajanju od najmanje godinu dana; ili
- 2) otpusnu listu, ukoliko je izvršena „hirurška intervencija promene pola“.

Iako hirurška operacija prilagođavanja pola rodnom identitetu više nije uslov za pravno priznanje roda, i dalje je neophodno dobiti psihijatrijsku dijagnozu i primati hormonsku terapiju najmanje godinu dana.

Ovo rešenje nije zadovoljavajuće iz više razloga: 1) njime se sve trans osobe koje žele pravno priznanje roda primoravaju da prolaze kroz hormonski tretman, što jedan deo trans osoba ne želi, a određeni broj onih koji žele ne

može iz zdravstvenih razloga da uzima hormone; 2) hormonska terapija može dovesti do privremenog ili trajnog steriliteta; 3) hormonska terapija izaziva trajne promene u telu i fizičkom izgledu; 4) troškovi hormonske terapije nisu pokriveni zdravstvenim osiguranjem.

U Pravilniku se pominje da pravo na promenu oznake pola imaju i osobe koje su se podvrgle „hirurškoj intervenciji promene pola“, međutim, ne definiše šta taj hirurški zahvat podrazumeva, s obzirom na postojanje čitavog niza transspecifičnih hirurških zahvata koje trans osobe mogu, ali ne moraju da izaberu u toku medicinske tranzicije.

Evropski sud za ljudska prava smatra da, u kontekstu pravnog priznanja rodnog identiteta, uslov podvrgavanja medicinskim zahvatima i tretmanima koji kao posledice imaju ili mogu imati sterilitet nije u skladu sa članom 8. Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama. Dakle, neophodno je pod hitno uskladiti Pravilnik s Evropskom konvencijom o ljudskim pravima.

Kako se menja oznaka pola?

Nakon minimum godinu dana hormonske terapije pod nadzorom endokrinologa stiže se pravo na promenu oznake pola u dokumentima. Na usmeni zahtev zainteresovane osobe, obrazac popunjava prvo psihijatar, a zatim endokrinolog koji je pratio slučaj. To znači da je dovoljno otići kod psihijatra i endokrinologa i izjasniti se o želji za promenu oznake pola u dokumentima. Nakon popunjavanja od strane oba lekara, zdravstvena ustanova u kojoj radi endokrinolog koji je pratio tranziciju potvrdu o promeni pola šalje po službenoj dužnosti nadležnoj opštini, tj. opštini u kojoj se nalazi matična knjiga rođenih zainteresovane osobe (po pravilu, opština rođenja te osobe). Gore pomenuti obrazac predstavlja sastavni deo Pravilnika.

Na osnovu potvrde o promeni pola matičar donosi rešenje i upisuje činjenicu o promeni pola u matičnu knjigu rođenih. S rešenjem o promeni

pola trans osoba može izvaditi novi izvod iz matične knjige rođenih i promeniti lična dokumenta (lična karta, pasoš, vozačka dozvola, diplome i slično).¹¹

U slučaju da zainteresovana trans osoba želi da promeni ime istovremeno sa oznakom pola, može podneti i zahtev za promenu imena kod matičara koji izdaje rešenje o promeni pola samo ukoliko se opština rođenja i opština prebivališta te osobe podudaraju. U slučaju da su opština rođenja i opština prebivališta različite, zahtev za promenu imena podnosi se u opštini prebivališta.

Ukoliko trans osoba menja oznaku pola nakon hirurške intervencije, potvrdu o promeni pola opštini šalje zdravstvena ustanova u kojoj je obavljena operacija. Zdravstvena ustanova potvrdu o promeni pola dostavlja matičaru elektronskim putem.

Propisani obrazac popunjavaju isključivo lekari članovi Republičke stručne komisije za transrodna stanja u ustanovama u kojima su zaposleni, što znači da svi gore pomenuti lekari moraju biti članovi te komisije. Ovo je problematično jer dovodi do centralizacije transspecifičnog zdravstva, kom se otežava pristup, naročito trans osobama koje žive van Beograda. Ovakvo uređenje trans osobama otežava i pristup pravnom priznanju roda, tj. promeni oznake pola u dokumentima.

Ukoliko je lice koje je državljanin Republike Srbije koristilo transspecifične zdravstvene usluge u inostranstvu, prevedenu medicinsku dokumentaciju dostavlja lekarima članovima Republičke komisije za transrodna stanja. Lekari uz pomoć ove dokumentacije proveravaju da li osoba ispunjava iste uslove kao i osobe koje su koristile transspecifične zdravstvene

¹¹ Nakon uvođenja mogućnosti promene oznake pola Zakonom o matičnim knjigama nisu svi relevantni propisi usaglašeni kako bi omogućili sva prava trans osobama koje promene dokumenta. Na primer, za dobijanje diplome sa novim imenom, u praksi se ljudi pozivaju na mišljenje Poverenika za zaštitu ravnopravnosti iz 2012, koje se može naći na sledećoj stranici: <http://ravnopravnost.gov.rs/preporuka-univerzitetima-za-usvajanje-mera-za-sticanje-ravnopravnog-tretmana-lica-koja-su-nakon-sticanja-diploma-promenila-ime-zbog-promene-pola/>

usluge u Srbiji. Ako su uslovi ispunjeni, lekari šalju potvrdu o promeni pola nadležnoj opštini, kao i u slučaju osoba koje prolaze medicinsku tranziciju u Srbiji.

Izdavanje ličnih dokumenata nakon promene imena i/ili oznake pola

Situacija 1: Osoba je promenila ime, ali ne i oznaku pola

Kako bi dobila novu ličnu kartu i pasoš, trans osoba koja je promenila ime, ali ne i oznaku pola, zakazuje termin u policijskoj upravi ili stanici na opštini gde ima prebivalište. Ako osoba stanuje na teritoriji grada Beograda, može otići u bilo koju beogradsku opštinu.

Na listi dokumenata koju treba pripremiti za odlazak u policijsku upravu ili stanicu nalaze se rešenje o promeni imena, kao i izvod iz matične knjige rođenih, uverenje o državljanstvu, dokaz o plaćenim taksama. Važno je da svi dokumenti glase na novo ime.

Situacija 2: Osoba je promenila ime i oznaku pola

Koraci za dobijanje nove lične karte i pasoša su sledeći:

1. Pribavljanje rešenja o promeni pola od matičara u opštini u kojoj je osoba rođena.
2. Pribavljanje novog izvoda iz matične knjige rođenih, sa starim imenom i novom oznakom pola.
3. Podnošenje zahteva za promenu imena na opštini u kojoj osoba ima prijavljeno prebivalište. Rešenje se čeka od 10 do 30 dana.
4. Pribavljanje rešenja o promeni imena od matičara na opštini gde je osoba podnela zahtev.
5. Pribavljanje novog izvoda iz matične knjige rođenih i uverenja o državljanstvu, sa novim imenom, novom oznakom pola i bez jedinstvenog matičnog broja građana (JMBG).

Novi izvod iz matične knjige rođenih neće imati JMBG jer je prvobitni poništen a za dodeljivanje novog nadležna je policijska uprava ili stanica na opštini gde osoba ima prijavljeno prebivalište ili, ukoliko je osoba prijavljena u Beogradu, bilo koja policijska uprava ili stanica u beogradskim opštinama.

6. Zakazivanje termina za izdavanje novog JMBG – iako nije formalno moguće zakazati termin za ovu proceduru, predlažemo da zakažete termin za podnošenje zahteva za novu ličnu kartu i pasoš kako ne biste čekali duže nego što je potrebno.
7. Podnošenje zahteva za novi JMBG u policijskoj upravi ili stanici. Uz ovaj zahtev prilaže se rešenje o promeni oznake pola i rešenje o promeni imena, kao i izvod iz matične knjige rođenih i uverenje o državljanstvu.
8. Pribavljanje rešenja o utvrđivanju novog JMBG u stanici gde je osoba podnela zahtev.
9. Pribavljanje novog izvoda iz matične knjige rođenih i uverenja o državljanstvu s novim imenom, novom oznakom pola i novim JMBG.
10. Zakazivanje termina za podnošenje zahteva za novu ličnu kartu i pasoš.
11. U zakazanom terminu potrebno je dostaviti poslednji izvod iz matične knjige rođenih, uverenje o državljanstvu, rešenje o utvrđivanju novog JMBG, rešenje o promeni oznake pola, rešenje o promeni imena, staru ličnu kartu, stari pasoš i potvrdu o plaćenim taksama.

Termini u policijskoj upravi ili stanici mogu se zakazati telefonom ili onlajn na sajtu e-uprave (<https://euprava.gov.rs/>).

Kršenje ljudskih prava i mehanizmi zaštite od diskriminacije i nasilja

Komesar za ljudska prava Saveta Evrope je još 2007. identifikovao oblasti u kojima dolazi do diskriminacije na osnovu rodnog identiteta.¹²

Pravno priznanje rodnog identiteta, gde dolazi do međuzavisnosti pravnih i medicinskih zahteva, kao što su prolazak kroz različita medicinska ispitivanja i procedure (psihijatrijske, endokrinološke, hirurške itd.) i dobijanje dijagnoze mentalnog poremećaja.

Otežan pristup za promenu oznake pola i imena, utiče na sve aspekte svakodnevnog života trans osoba u kojima je neophodno pokazivanje neke vrste legitimacije: lične karte, zdravstvene knjižice, vozačke dozvole, putnih isprava, a posebno negativan efekat prisutan je u oblastima obrazovanja i zapošljavanja.

Kada se govori o posledicama na **porodični život**, u nekim zemljama osoba mora da se razvede od partnera suprotnog pola pre pravnog priznavanja roda, što utiče kako na sam partnerski odnos, tako i na ostvarivanje roditeljskog prava (da li dete zakonski može da ima dva staraoca/teljke istog pola, da li će roditelj koji je prošao proces usklađivanja biti diskriminisan/a pri donošenju odluke o starateljstvu itd.).

U pogledu **pristupa zdravstvenoj nezi** postoji nekoliko dimenzija problema: tretiranje trans identiteta kao mentalnog poremećaja (trans osobe na samom početku procesa moraju da dobiju psihijatrijsku dijagnozu) a tu se otvara i pitanje dostupnosti terapije usklađivanja tela s rodnim identitetom, kao i pitanje šta sve terapija obuhvata i koji deo je pokriven zdravstvenim osiguranjem.

U zdravstvenoj sferi postoji problem u vezi sa stepenom informisanosti u oblasti zdravstvene zaštite trans osoba.

Jedna od oblasti u kojoj je rodni identitet osnov za diskriminaciju jeste i **pristup tržištu rada**. Visok stepen nezaposlenosti među trans osobama širom Evrope predstavlja posledicu nemogućnosti (životnog i) pravnog priznavanja željenog rodnog identiteta, ali isto tako nezaposlenost i nedostatak finansijskih sredstava transpolne osobe onemogućava da započnu i/ili završe proces usklađivanja. Dodatno pitanje predstavlja ostvarivanje prava na penziju, delom zbog pitanja različitih starosnih granica za muškarce i žene (i pitanja da li će se uvažiti pol pripisan po rođenju ili rodni identitet), a delom zbog straha od razotkrivanja identiteta do koga u toj proceduri može doći.

¹² Trans osobe u Srbiji - analiza položaja i predlog pravnog rešenja. Model zakona o rodnom identitetu; Dostupno na: <https://www.transserbia.org/images/2015/dokumenti/Trans%20osobe%20u%20Srbiji%20-%20analiza%20poloja%20i%20predlog%20pravnog%20reenja.pdf>

Na osnovu dvadesetogodišnjeg iskustva organizacije Geten u radu s trans osobama, uz pomoć SOS telefona, direktne psihosocijalne podrške, kao i trans grupe samopodrške, može se zaključiti da su trans osobe često izložene nasilju u porodici. Članovi porodice, usled nerazumevanja ili predrasuda, neretko odbijaju da koriste lično ime i rod koji odabere član porodice koji je trans i izlažu ga različitim oblicima nasilja.

Prema Porodičnom zakonu („Službeni glasnik RS“, br. 18/05, 72/11 – dr. zakon i 6/15) nasilje u porodici, između ostalog, uključuje: nanošenje ili pokušaj nanošenja telesne povrede; izazivanje straha pretnjom ubistva ili nanošenja telesne povrede članu porodice ili njemu bliskom licu; vređanje, kao i svako drugo drsko, bezobzirno i zlonamerno ponašanje. Javlja se u obliku fizičkog nasilja koje podrazumeva korišćenje delova tela ili oružja radi pretnje, kazne, dominiranja, kontrolisanja ili povređivanja druge osobe. Vršiti se na različite načine i različitim sredstvima, a za posledicu ima laku ili tešku telesnu povredu i obuhvata: batine, povrede oštrim i tupim predmetima, udaranje, šutiranje, davljenje, bacanje, nanošenje opekotina, gađanje raznim predmetima, lomljenje bilo kog dela tela i tako dalje. Psihičko nasilje sastoji se u ozbiljnoj pretnji da će se napasti život ili telo člana porodice a odnosi se na zastrašivanje, konstantno kritikovanje, potcenjivanje, različite optužbe, emocionalno ucenjivanje, stvaranje nesigurnosti kod žrtve, verbalno zlostavljanje, uznemiravanje, maltretiranje i slično.

Šta možete uraditi ukoliko ste žrtva nasilja u porodici?

Možete se obratiti:

Centru za socijalni rad

(na strani 34 nalaze se kontakti svih centara za socijalni rad u Srbiji)

Kada je reč o zaštiti prava deteta od nasilja u porodici, Centar za socijalni rad ima ovlašćenja da odlučuje o merama preventivnog i korektivnog nadzora nad vršenjem roditeljskog prava, te s tim u vezi, na zahtev suda dostavlja nalaze i stručno mišljenje.

Policiji – pozivanjem broja 192

Zakonom o policiji utvrđeni su poslovi državne uprave koje obavlja Ministarstvo unutrašnjih poslova, a čijim obavljanjem se ostvaruje i unapređuje bezbednost građana i imovine, pruža podrška vladavini prava i obezbeđuje ostvarivanje Ustavom i zakonom utvrđenih ljudskih i manjinskih prava i sloboda. Zakon o policiji u članu 5. (Sprečavanje diskriminacije) eksplicitno navodi rodni identitet kao osnov po kome je zabranjeno činiti diskriminaciju.

U slučaju nasilja, možete se obratiti i direktno oficirima za vezu s LGBT populacijom koji su nadležni za jedinice Beograd, Novi Sad, Niš i Kragujevac. Ukoliko se ne nalazite u nekom od ovih gradova, možete pozvati nacionalnog oficira za vezu.

Oficiri za vezu s LGBT populacijom

Nacionalni oficir za vezu MUP-a s LGBT populacijom

Aleksandar Stojmenović – aleksandar.stojmenovic@mup.gov.rs

Oficirka za vezu s LGBT populacijom, PU za grad Beograd

Katarina Živulović – katarina.zivulovic@mup.gov.rs

Oficiri za vezu PU za grad Beograd sa LGBT populacijom

Sretko Pjanović, Rade Blagojević i Goran Pantić – oficirzavezu.beograd@mup.gov.rs

Oficiri za vezu PU u Novom Sadu s LGBT populacijom

Dejan Drobnjak i Vladimir Vasović – oficirzavezu.novisad@mup.gov.rs

Oficir za vezu PU u Nišu s LGBT populacijom

Marija Randelović – oficirzavezu.nis@mup.gov.rs

Oficir za vezu PU u Kragujevcu s LGBT populacijom

Ivan Jeremić – oficirzavezu.kragujevac@mup.gov.rs

Ukoliko su vam potrebni podrška i pomoć oko procedura za prijavu nasilja i diskriminacije, u svakom trenutku možete se obratiti nekoj od organizacija civilnog društva koje se bave unapređenjem položaja LGBT populacije

- **Asocijacija DUGA**
Veb-sajt: www.asocijacijaduga.org.rs
Imejl: asocijacijaduga@mts.rs; Telefon: 015386297
- **Geten – Centar za prava LGBTIKA osoba**
Veb-sajt: www.transserbia.org
Imejl: geten.rs@gmail.com; Telefoni: 0112920067 i 0642059725
(SOS linija je otvorena od ponedeljka do petka, od 11 do 15 sati)
- **Da se zna**
Veb-sajt: www.dasezna.lgbt
Imejl: dasezna@dasezna.lgbt
- **Egal**
Veb-sajt: <http://www.egal.org.rs/sr/>
Imejl: egalnvo@gmail.com
- **ERA – Equal Rights Association**
Veb-sajt: www.lgbti-era.org
Imejl: office@lgbti-era.org; Telefon: 0112459768
- **Izadi– Group „COME OUT“, Novi Sad**
Imejl: izadji@podrska.in.rs
- **Labris**
Veb-sajt: www.labris.org.rs
Imejl: labris@labris.org.rs; Telefon: 0113620513
- **Parada ponosa Beograd**
Veb-sajt: <http://parada.rs/>
Imejlovi: marko@parada.rs i jovan@parada.rs
- **XY Spectrum**
Veb-sajt: <http://xyspectrum.org/>
Imejl: inter.xy.spectrum@gmail.com
- **YUCOM – Komitet pravnika za ljudska prava**
Veb-sajt: www.yucom.org.rs
Imejl: office@yucom.org.rs; Telefon: 0113344235
- **Beogradski centar za ljudska prava**
Veb-sajt: www.bgcentar.org.rs
Imejl: bgcentar@bgcentar.org.rs; Telefon: 0113085328

Šta možete uraditi ukoliko ste žrtva nasilja u obrazovnom sistemu?

Negativni komentari drugih učenika, isključivanje i fizičko nasilje predstavljaju **vršnjačko zlostavljanje**. Geten je tokom 20 godina rada primio veliki broj poziva trans osoba koje su zbog vršnjačkog zlostavljanja odlučile da napuste školovanje, što znatno otežava izgleda za nalaženje posla. Vršnjačko zlostavljanje jeste vid agresivnog ponašanja među decom i omladinom iste ili slične životne dobi, a ispoljava se na različite načine i može trajno da ostavi posledice. Prema vrsti nasilje se deli na: fizičko, emocionalno – psihičko, socijalno, seksualno, ekonomsko i elektronsko-informaciono nasilje.¹³ Ukoliko vršnjaci trans osobu namerno ignorišu, isključuju iz društva, podsmevaju joj se pa čak i prete, ta osoba se uvek može obratiti psihologu u školi koju pohađa.

U svakom trenutku trans osoba se može obratiti nekoj od organizacija civilnog društva koje se bave zaštitom i unapređenjem prava LGBT populacije.

Diskriminacija i uznemiravanje po osnovu rodnog identiteta, između ostalog, zabranjeni su i Pravilnikom o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja,¹⁴ kao i Pravilnikom o postupanju ustanove u slučaju sumnje ili utvrđenog

¹³ Pravilnikom o postupanju ustanove u slučaju sumnje ili utvrđenog diskriminatornog ponašanja i vredanja ugleda, časti ili dostojanstva ličnosti („Službeni glasnik RS“, broj 65/18) predviđa se 1) Matrica za procenu rizika od diskriminatornog ponašanja učesnika u obrazovanju, 2) intenzitet, trajanje i učestalost diskriminatornog ponašanja. Kada se diskriminatorno ponašanje ponavlja ili produženo traje u odnosu na isto lice, odnosno lica sa sličnim ili istim ličnim svojstvima (rasa, boja kože, nacionalna i verska pripadnost ili etničko poreklo, pol, rodni identitet, seksualna orijentacija, imovno stanje, genetske osobenosti, zdravstveno stanje, smetnje u razvoju i invaliditetu) tim za zaštitu ga kvalifikuje u sledeći, teži oblik diskriminacije. Dostupan na: <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Pravilnik-diskriminacija.pdf>

¹⁴ Službeni glasnik RS“, broj 22/16.

diskriminatornog ponašanja i vređanja ugleda, časti ili dostojanstva ličnosti.¹⁵

Homofobija i transfobija, u smislu ovog akta, podrazumevaju strah, mržnju i netoleranciju prema LGBTI licima i prema svakom ponašanju koje je izvan okvira rodних uloga.

Šta možete uraditi ukoliko ste diskriminisani?

Diskriminacija je nejednako postupanje prema osobi ili nekoj grupi na osnovu nekog njihovog ličnog svojstva, što za posledicu ima nejednakost u šansama da ostvare ustavom i zakonom zagarantovana prava. To je nejednako tretiranje, isključivanje odnosno dovođenje u podređen položaj pojedinaca ili grupa ljudi koji se nalaze u istoj, sličnoj ili uporedivoj situaciji. Diskriminacija se može ispoljiti u različitim oblastima društvenog života i može je izvršiti svako – šalterski radnik u gradskoj upravi, organ javne vlasti, sudija, lekar, nastavnik, policajac.

Diskriminacija može biti direktna ili indirektna, namerna ili počinjena iz neznanja. Može se desiti da neko učini akt diskriminacije prema drugom licu ili grupi lica a da toga nije ni svestan.

Ukoliko smatrate da ste diskriminisani, odnosno primećujete da se prema vama postupa drugačije nego prema drugima zbog vaše seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, možete se, podnošenjem pritužbe, obratiti Povereniku za zaštitu ravnopravnosti.

Postupak pred Poverenikom sastoji se od podnošenja pritužbe, veoma je jednostavan i potpuno besplatan. Pritužba se nalazi na sajtu Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, postoji na latiničnom i ćiriličnom pismu, kao i na jezicima manjina.

¹⁵ Dostupan na: <https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik-postupanju-ustanove-slucaju-sumnje-utvrdjenog-diskriminatornog-ponasanja.html>

Poverenik za zaštitu ravnopravnosti
Veb-sajt: <http://ravnopravnost.gov.rs/>
Adresa: Bulevar kralja Aleksandra 84, Beograd
Imejl: poverenik@ravnopravnost.gov.rs
Telefon: 0112438020; radno vreme: 8.30–16.30 sati

Regionalna kancelarija Novi Pazar
Telefon: 020311930; radno vreme: 8.30–16.30 sati

Pritužba se podnosi u pisanoj formi, mejlom, poštom ili ličnom isporukom na adresu: Bulevar kralja Aleksandra 84 u Beogradu i u Novom Pazaru na adresu: Kosančićeva bb. Pritužba mora biti potpisana a nju može podneti svako fizičko ili pravno lice, kao i organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava. Bitno je da sadrži podatke o tome ko je diskriminisan i od koga.

Postupak pred Poverenikom ne utiče na (ne isključuje) druge postupke, obraćanje sudovima i slično. Drugim rečima, moguće je da se pritužba pred Poverenikom i tužba pred sudom vode paralelno.

Šta možete uraditi ukoliko ste diskriminisani na radnom mestu?

Već je bilo reči o tome da trans osobe nailaze na specifične izazove prilikom traženja posla. Neposedovanje odgovarajućih ličnih dokumenata, strah od reakcije radne okoline prilikom otkrivanja svog rodnog identiteta – sve su to problemi s kojima se susreću trans osobe. Kada i pored svih izazova trans osobe pronađu posao, postoji mogućnost da će zbog svog drugačijeg rodnog identiteta i rodnog izražavanja biti izložene **diskriminaciji na radnom mestu**, a naročito u fazi tranzicije kada telo i glas, pod uticajem hormona, počnu bitno da se razlikuju u odnosu na osobu iz lične karte. Zakon o radu u članu 18. štiti od diskriminacije samo po osnovu drugačije seksualne orijentacije.

U slučaju diskriminacije i zlostavljanja na radu možete da se obratite posebnoj organizaciji Vlade – **Republičkoj agenciji za mirno rešavanje radnih sporova**.

Republička agencija za mirno rešavanje radnih sporova

Veb-sajt: <https://www.ramrrs.gov.rs>

Adresa: Makedonska 4, Beograd

Imejl: kabinet@ramrrs.gov.rs; Telefoni: 0113131416 i 0113131418

Ova agencija se bavi mirnim rešavanjem individualnih i kolektivnih sporova, a neke od oblasti nadležnosti koje pokriva jesu diskriminacija i zlostavljanje na radu, otkaz ugovora o radu, radno vreme, minimalne zarade u skladu sa zakonom, isplate zarade/plate.

Postupak pred Republičkom agencijom je jednostavan, besplatan i okončava se u roku od 30 dana u stručno vođenom postupku. Postupak pred Republičkom agencijom se pokreće Predlogom za pokretanje postupka u kome se navode predmet spora i podaci o predlagaču i o drugoj strani u postupku i predlog se dostavlja lično, poštom, elektronskom poštom ili faksom.

Predlog za pokretanje postupka nalazi se na veb-sajtu Republičke agencije za mirno rešavanje radnih sporova.

Šta možete uraditi ako su vam ugrožena prava kao pacijenta?

Ukoliko su vam ugrožena prava kao korisnika zdravstvenog osiguranja, **žalbe i primedbe možete podneti nadležnim filijalama Republičkog fonda za zdravstveno osiguranje.**¹⁶ Pacijent ima pravo na dostupnu i kvalitetnu zdravstvenu zaštitu, u skladu sa svojim zdravstvenim stanjem, a u granicama materijalnih mogućnosti sistema zdravstvene zaštite.

U postupku ostvarivanja zdravstvene zaštite, pacijent ima pravo na jednak pristup zdravstvenoj službi, bez diskriminacije.

¹⁶ Zakon o pravima pacijenata („Službeni glasnik RS“, br. 45/13 i 25/19)

Šta možete uraditi ukoliko smatrate da su organi vlasti prema vama postupili nesavesno i samovoljno?

U slučaju da smatrate da organi vlasti nisu postupili zakonito i u skladu s ovlašćenjima, možete se obratiti **Zaštitniku građana (Ombudsmanu)** koji štiti prava građana kontrolišući rad organa vlasti.

Zaštitnik građana

Veb-sajt: <https://www.ombudsman.rs/>

Adresa: Deligradska 16, Beograd

Imejl: zastitnik@zastitnik.rs, kabinet@zastitnik.rs

Telefon: 0112068100

Prijem stranaka od 9 do 16 sati svakog radnog dana

Lokalne kancelarije:

Bujanovac, Karađorđev trg

Telefon: 017653047; Radno vreme od 8.30 do 16.30 sati

Preševo, Zgrada koordinacionog tela, Save Kovačevića 12

Telefon: 017669103; Radno vreme od 8.30 do 16.30 sati

Zaštitniku građana može se, pritužbom ili u neposrednom razgovoru, obratiti svako (državljeni Srbije, stranci, apatridi, izbeglice, raseljena lica, udruženja, pravna lica...) ko smatra da organi vlasti nekorektno primenjuju (ili ne primenjuju) propise Republike Srbije na štetu njegovih odnosno njenih ili njihovih prava garantovanih propisima Republike Srbije.

Pre podnošenja pritužbe podnosilac je dužan da svoja prava pokuša da zaštititi u odgovarajućem pravnom postupku.

Ukoliko je reč o kršenju nekog prava garantovanog ustavom, možete pokrenuti postupak pred Ustavnim sudom.

Obrazac za podnošenje ustavne žalbe nalazi se na veb-sajtu suda: www.ustavni.sud.rs

Važni kontakti

LGBTIQ organizacije u Srbiji

- **Asocijacija DUGA**
Veb-sajt: www.asocijacijaduga.org.rs
Imejl: asocijacijaduga@mts.rs
Telefon: 015386297
- **Geten** – Centar za prava LGBTIKA osoba
Veb-sajt: www.transserbia.org
Imejl: geten.rs@gmail.com
Telefoni: 0112920067 i 0642059725 (SOS linija je otvorena od ponedeljka do petka, od 11 do 15 sati)
- **Da se zna**
Veb-sajt: www.dasezna.lgbt
Imejl: dasezna@dasezna.lgbt
- **Egal**
Veb-sajt: www.egal.org.rs
Imejl: egalnvo@gmail.com
- **ERA** – Equal Rights Association
Veb-sajt: www.lgbti-era.org
Imejl: office@lgbti-era.org
Telefon: 381112459768
- **Izadi** – Group „COME OUT“, Novi Sad
Imejl: izadji@podrska.in.rs
- **Labris**
Veb-sajt: www.labris.org.rs
Imejl: labris@labris.org.rs
Telefon: 0113620513
- **Parada ponosa Beograd**
Veb-sajt: <http://parada.rs/>
Imejlovi: marko@parada.rs i jovan@parada.rs
- **XY Spectrum**
Veb-sajt: <http://xyspectrum.org/>
Imejl: inter.xy.spectrum@gmail.com

Organizacije za zaštitu ljudskih prava koje pružaju pravnu podršku i *pro bono* zastupanje:

- **Beogradski centar za ljudska prava**, Kneza Miloša 4
Veb-sajt: www.bgcentar.org.rs; Imejl: bgcentar@bgcentar.org.rs;
Telefon: 0113085328
- **YUCOM** – Komitet pravnika za ljudska prava, Kneza Miloša 4
Veb-sajt: www.yucom.org.rs; Imejl: office@yucom.org.rs;
Telefon: 0113344235
- **Praxis**
Veb-sajt: www.praxis.org.rs/index.php/sr/;
Imejl: bgoffice@praxis.org.rs; Telefon: 0631117019
- Praxis Kraljevo, Hajduk Veljkova 2/29, 36000 Kraljevo
Imejl: kvoffice@praxis.org.rs; Telefon: 036319710

Oficiri za vezu s LGBT populacijom

- Nacionalni oficir za vezu MUP-a s LGBT populacijom
Aleksandar Stojmenović – aleksandar.stojmenovic@mup.gov.rs
- *Oficirka za vezu sa LGBT populacijom, PU za grad Beograd*
Katarina Živulović – katarina.zivulovic@mup.gov.rs
- *Oficiri za vezu PU za grad Beograd s LGBT populacijom*
Sretko Pjanović, Rade Blagojević i Goran Pantić –
oficirzavezu.beograd@mup.gov.rs
- *Oficiri za vezu PU u Novom Sadu s LGBT populacijom*
Dejan Drobnjak i Vladimir Vasović – oficirzavezu.novisad@mup.gov.rs
- *Oficir za vezu PU u Nišu s LGBT populacijom*
Marija Randelović – oficirzavezu.nis@mup.gov.rs

Republička stručna komisija za transrodna stanja

- Prim. dr Dragana Duišin, šefica kabineta
Telefon: 0112657847
- Dr Katarina Maksimović, spec. psihijatrije
Bolnica za psihijatriju KBC "Dr Dragiša Mišović"; Telefon: 0113630762
- Prof. dr sc. Svetlani Vujović, endokrinološkinja
Klinički centar Srbije, Klinika za endokrinologiju, dijabetes i bolesti metabolizma, šefica Kabineta za reproduktivnu endokrinologiju i metaboličke bolesti kostiju;
Telefon: 0113639753
- Dr Miroslav Đorđević, dečji hirurđ, urolog
Univerzitetška dečja klinika Tiršova; Telefon: 0112060769

Nezavisna tela za ravnopravnost

- **Poverenik za zaštitu ravnopravnosti**
Bulevar Kralja Aleksandra 84
Veb-sajt: <http://ravnopravnost.gov.rs/>
Imejl: poverenik@ravnopravnost.gov.rs
Telefon: 0112438020; Radno vreme: 8.30–16.30h
- **Zaštitnik građana**
Deligradska 16, Beograd (Prijem stranaka od 9 do 16 sati svakog radnog dana)
Veb-sajt: <https://www.ombudsman.rs/>
Imejl: zastitnik@zastitnik.rs, kabinet@zastitnik.rs;
Telefon: 0112068100

Kontakti centara za socijalni rad Republike Srbije

Redni broj	CENTAR ZA SOCIJALNI RAD	ADRESA I E-MAIL	TELEFON
1.	Ada	Trg oslobođenja 1	024 / 851–039
2.	Aleksandrovac	Vinogradska 6	037 / 751–700
3.	Aleksinac	Dr. Buceka 9	018 / 804–507 018 / 808–024
4.	Alibunar	Save Munčana 3 csralibunar@hotmail.com	013 / 641–167
5.	Apatin	S. Miletića 6	025 / 773–365 025 / 772–047
6.	Arandelovac (Topola) „Sava Ilčić“	Kralja Petra I 2a	034 / 720–963 034 / 720–505
7.	Arilje	Sv. Ahilija 53/2	031 / 891–758
8.	Bajina Bašta	M. Obrenovića 44	031 / 869–423 031 / 869–023
9.	Batočina (Rača, Lapovo) „Šumadija“	Gavrila Principa 7 mcsrbatocina@yahoo.com	034 / 842–309
10.	Bač	Trg dr Zorana Đinđića 2czsr_bac@neobee.net	021 / 770–251
11.	Bačka Palanka	Blok doma zdravlja bb	021 / 6040–943
12.	Babušnica	Ratka Pavlovića 1 csrbabusnica@hotmail.com	010 / 685–260
13.	Bački Petrovac	Kolarova 4	021 / 780–057
14.	Bačka Topola	Petefi brigade 20 centsocradbt@neobee.net	024 / 715–810 024 / 715–398
15.	Bela Palanka	Srpskih vladara 51 czsrbelapalanka@yahoo.com	018 / 855–039
16.	Bela Crkva „8 maj“	Dejana Brankova	018 / 851–165

17.	Grad Beograd	Ruska 4 info@gcsrbg.org	011/2650-925
18.	Bečej	Borisa Kidriča 80	021/6915-445
19.	Blace	Svetog Save bb	027/371-042
20.	Bogatić	Janka Veselinovića 4 bogaticc@verat.net	015/411-223
21.	Bojnik	Trg slobode 2 csrbojnik@my-its.net	016/821-175
22.	Boljevac	Kralja Aleksandra 5 czsrbolj@ptt.yu	030/63-324
23.	Bor (Borski okrug)	Vojske Jugoslavije 11	030/422-589 030/423-184
24.	Bosilegrad	Georgi Dimitrova bb	017/877-106 017/878-815
25.	Brus	Oslobodilačka bb	037/825-665 037/827-008
26.	Bujanovac	Karadorda Petrovića bb centarsocbujanovac@yahoo.com	017/651-222
27.	Valjevo (kolubarski okrug) „Kolubara“	Sindelićeva 50b	014/220-305 014/221-114
28.	Velika Plana	Pionirska 1 csr_vp@verat.net	026/521-048 026/514-825
29.	Veliko Gradište	Sarajevska 2	012/662-055 012/662-955
30.	Vladimirci	Sv. Save bb	015/513-290
31.	Vladičin Han	Gradimira Mihajlovića 1	017/473-976
32.	Vlasotince (Crna Trava)	Nemanjina 58	016/875-459
33.	Vranje	Zadarska 2 vmncentar@verat.net	017/423-905
34.	Vrbas	Maršala Tita	021/706-524
35.	Vrnjačka Banja	Žike Valjarevića	036/611-120 036/616-290
36.	Vršac	Žarka Zrenjanina 13 czsr@hemo.net	013/833-385
37.	Vučitrn	Prilužje 38213	028/467-330

38.	Gadžin Han	M.Obilića bb csrgh@bankerinter.net	018/860-050
39.	Gornji Milanovac	Lole Ribara 2 csrgm@neoneti.com	032/720-405 032/720-407
40.	Despotovac	Moravska 28	035/612-649
41.	Dimitrovgrad	Balkanska 7 csr_dimitrovgrad@yahoo.com	010/362-688
42.	Doljevac	CSR Doljevac 18410 czsrdoljevac@bankerinter.net	018/810-072
43.	Žabalj(Titel)	Nikole Tesle 34solidanost@zabalj.net	021/831-260 021/830-530
44.	Žabari	K.Miloša 103	012/250-301 012/250-307
45.	Žitište(Nova Crnja)	Cara Dušana	023/821-054
46.	Žitorada	Vojvode Mišića 5	027/62-045
47.	Zaječar	G. Gambete 88 centar019@verat.net	019/420-280 019/422-256
48.	Zrenjanin	Narodnog fronta 2	023/563-276
49.	Zubin Potok	Zubin potok 38228	028/460-064
50.	Ivanjica	Vukadina Stojanovića 6	032/661-609 032/660-395
51.	Indija	Vojvode Stepe 42 centar_dunav@yahoo.com	022/560-526 022/560-303
52.	Jagodina	Ružice Milanović 1	035/222-456 035/240-030
53.	Kanjiža	Glavni trg 4	024/873-427
54.	Kikinda	Selmačka 10	0230/21-169
55.	Kladovo	Kralja Aleksandra 35 csr-kladovo@panline.net	019/801-708
56.	Knić	CSR 34240 Knić	034/510-139 034/510-992
57.	Knjaževac	Karadordeva bb czsrknjaz@nadlanu.com	019/733-037 019/731-316

58.	Kovačica	Caplovićeva	013/661-041
59.	Kovin „Kovin“	Ž. Zrenjanina 8uczsrkovin@verat.net	013/744-892 013/744-363 013/742-985
60.	Kosjerić	R. Petronijevića 4	031/782-541
61.	Kosovska Kamenica	Ranilug 38267	028/076-043
62.	Kosovska Mitrovica Zvečan	Oslobođenja 9 (38227 Zvečan)	028/424-468 028/665-159
63.	Koceljeva „Koceljeva“	Milovana Glišića 6	015/556-277
64.	Kragujevac (šumadijski okrug) „Solidarnost“	Svetozara Markovića 43	034/332-627 034/333-674 034/333-673
65.	Kraljevo (raški okrug)	Moše Pijade bb csrkv@tron-inter.net	036/314-850 036/231-744
66.	Krupanj „21. Septembar“	Mačkov kamen 4	015/681-320
67.	Kruševac (rasinski okrug)	Miloja Zakića 46	037/416-980 037/425-504
68.	Kula	Svetozara Markovića 6	025/729-900
69.	Kuršumlija „Borovnjak“	Toplička 1 czrkursumlija@medianis.net	027/381-730
70.	Kučevo	Svetog Save 213 csrkucevo@ptt.yu	012/852-369
71.	Lebane	Cara Dušana 70 czsr.lebane@beocity.net	016/843-203
72.	Leposavić	38318	028/83-977
73.	Leskovac (jablanički okrug)	K. Stamenkovića 6 centarle@ptt.yu	016/234-191 016/252-494
74.	Loznica	D. Obradovića bb csrloznica@inffo.net	015/889-412 015/899-057
75.	Lučani	Trg Republike 18, 32230 Guča	032/854-370

76.	Ljig (Lajkovac, Mionica) „Solidarnost“	Karadorđeva 8 mcsrsol@yahoo.com	014/85–241 014/85–112 014/62–589
77.	Ljubovija	Milana Tešića 28	015/661–782
78.	Majdanpek	Sv. Save 57	030/581–469
79.	Mali Zvornik	Kralja Petra I 18	015/471–190
80.	Malo Crniće	Srpskih Vladara 80 csrcrnice@ms012.net	012/280–125
81.	Medveđa	V. Smajevića 10	016/891–340
82.	Merošina	Cara Dušana 19	018/892–340
83.	Negotin	S. Jovanovića 6	019/541–404 019/514–770
84.	Niš (nišavski okrug) „Sveti Sava“	Svetozara Markovića 41	018/515–630 018/515–629 018/244–587
85.	Nova Varoš	Sv. Save bb centar_nv@yahoo.com	033/62–880
86.	Novi Bečej	P. Drapšina 6	023/773–140
87.	Novi Kneževac	Sv.Save 1	0230/81–822 0230/82–166
88.	Novi Pazar	Stevana Nemanje 190	020/311–807 020/312–633
89.	Novi Sad, (Beočin,Sremski Karlovci)	Zmaj Ognjena Vuka csrns@nspoint.net	021/421–166 021/452–497 021/6622–162
90.	Osečina	Karadorđeva117 czsrosecina@gmail.com	014/51–077
91.	Odžaci	Knez Mihajlova 41 czsr_odzaci@neobee.net	025/742–142 025/742–048
92.	Pančevo	Filipa Višnjića16–20	013/319–998 013/311–889
93.	Paraćin	Kragujevačka 4 socradnici@nadlanu.com	035/563–739
94.	Petrovac	Srpskih Vladara 284 office@csr-petrovac.org	012/332–841 012/331–473
95.	Pećinci	S. Bajića 5 socpecinci@yahoo.com	022/86–028

96.	Pirot (Dimitrovgrad, Babušnica)	Srpskih vladara 126a	010/311–203 010/311–205
97.	Požarevac	Moše Pijade 27 csrpo@beocity.net	012/223–681 012/210–677
98.	Plandište	Vojvode Ratnika 38 csrplandiste@yahoo.com	013/861–025
99.	Požega	Nemanjina bb	031/816–474
100.	Preševo	Mare Lončar 26 czsr_presevo@yahoo.com	017/669–969
101.	Priboj	12. Januara 114	033/52–253
102.	Prijepolje	Sandžačkih brigada 11	033/712–033 033/716–029
103.	Priština	z.p. Gračanica 38205 centargr@yahoo.com	038/65–597 038/65–266
104.	Prokuplje	Tatkova 30	027/321–591 027/321–757
105.	Raška	Sv. Save bb czsrraska@neobee.net	036/737–808 036/736–692
106.	Rekovac	//	035/711–483
107.	Ruma(Irig)	Železnička 28	022/474–281 022/471–980
108.	Svilajnac	Sv.Save 62	035/312–274
109.	Svrljig	Hadžićeva 10 18360 csrsvrljig@yahoo.com	018/821–038
110.	Senta	J. J. Zmaja 37	024/812–559
111.	Sečanj	Karađorđeva 71	023/841–082
112.	Sjenica	Kralja Petra I 56	020/741–206
113.	Smederevo	Knez Mihajlova 29	026/227–170 026/223–728
114.	Srbobran	Sv. Save 15	021/730–177
115.	Smederevska Palanka	Ive Bajazita bb csrpalanka@nadlanu.com	026/311–365 026/312–998
116.	Sokobanja	Nemanjina bb	018/830–436

117.	Sombor	Karadorđeva 4	025/482–499 025/482–525
118.	Srbica	Vlade Četkovića 42, Kosovska Mitrovica	//
119.	Sremska Mitrovica	Promenada 9	022/623–376 022/623–389
120.	Stara Pazova	Ćirila i Metodija 18	022/311–930
121.	Subotica	Alekse Šantića 27	024/548–220
122.	Surdulica	Masurička bb	017/815–935
123.	Temerin	Novosadska 403 czsrtemerin@teamnet.ws	021/843–550 021/843–511
124.	Trgovište	Kralja Petra I Karadorđevića 4	017/52– 615
125.	Trstenik	Živadina Apostolovića 47	037/712–189 037/712–320
126.	Tutin	Bogoljuba Čukića 9 czsrtutin@verat.net	020/812–101 020/812–051
127.	Ćuprija	Cara Lazara 89 csrcu@ptt.yu	035/470–533 035/477–275
128.	Ćićevac	Dositeja Obradovića 3	037/811–361
129.	Ub	7. jula 11	014/411–849
130.	Užice	Vidovdanska 32a	031/512–340 031/517–758
131.	Čajetina	Zlatiborska	031/831–785
132.	Čačak	Kneza Miloša 1 csrcacak@yu1.net	032/223–358 032/226–317
133.	Čoka	Potiska	0230/722–629
134.	Šabac	Nebojše Jerkovića 76	015/344–460 015/344–462
135.	Šid	Laze Kostića 1	022/712–823
136.	Štrpce	Štrpce	0290/71–076

